

שוד רכוש היהודים בשטחי ברית-המועצות הכבושים בידי גרמניה

הנאצית

יצחק ארד

בזמן הרצח ההמוני של היהודים בשטחי ברית-המועצות שהיו תחת כיבוש גרמניה בשנים 1941-1944, נשדד ונגזל מהם רכושם. גזל זה היה פועל יוצא של מדיניות "הפתרון הסופי של הבעיה היהודית" באזורים אלה, אך גם חלק ממדיניות ניצול האוכלוסייה והמשק בשטחים הכבושים לצורכי כלכלת המלחמה הגרמנית. המטרה הייתה לספק את צורכי הצבא הגרמני שלחם בחזית המזרחית ואת צורכי הממשל הגרמני ומוסדותיו שהוקמו בשטחים הכבושים, ואף לספק את צורכי האוכלוסייה בגרמניה עצמה בתוצרת חקלאית.

לשוד זה של הרכוש, כמו דרכי הביצוע של רצח היהודים בשטחים הכבושים של ברית-המועצות, היו מאפיינים ייחודיים, שונים מאלה שאפיינו את הרצח בארצות אירופה האחרות שהיו תחת כיבוש גרמני. שוני זה מקורו בתנאים הכלליים ששררו באזור זה. רצח היהודים בשטחים הכבושים של ברית-המועצות התבצע ליד בורות הירי שבקרבת מקומות מגוריהם ולא במחנות השמדה מרוחקים. כתוצאה מכך הכסף, דברי הערך והרכוש כולו נשאר במקום. גם אופיו של המושג "רכוש" שבבעלות הפרט במדינה קומוניסטית, ובכלל זה הרכוש שהיה בידי הפרט היהודי, היה שונה מהרכוש שבידי יהודים בארצות אירופה האחרות, הקפיטליסטיות, שכבשה גרמניה. רשויות גרמניות רבות פעלו בשטחים הכבושים של ברית-המועצות - הצבא הגרמני והממשל הצבאי, גורמי ס"ס, ממשל אזרחי גרמני. מאבקי הסמכויות ביניהן, שנגעו גם לשאלה מיהו "בעליו" של הרכוש היהודי, היו אחד המאפיינים הייחודיים בכל הקשור לשוד רכוש זה. חלקים נרחבים של האוכלוסייה הלא-יהודית נעשו מעורבים בשוד הרכוש היהודי עקב קרבתם לשכניהם היהודים.

מאמר זה מתאר את המדיניות הגרמנית בעניין הרכוש שהיה בידי הפרט היהודי בשטחים הכבושים של ברית-המועצות, את הגורמים שהשתלטו על רכוש זה ושדדו אותו, את דרכי הביצוע של השוד, ואת המאבק בין הגורמים השונים בנוגע לבעלות על הרכוש היהודי. המקורות למאמר הזה הם מקצתם חומר ארכיוני וספרי מחקר שפורסמו במהלך השנים, ומקצתם חומר ארכיוני שרק בשנים אחרונות הגיע מארכיונים סובייטיים לשעבר וספרי מחקר ותיעוד שהתפרסמו לאחרונה במדינות חבר העמים.

טיבו של הרכוש היהודי בברית-המועצות

המושג "שוד הרכוש היהודי" שביצעו הגרמנים בשטחים הכבושים של ברית-המועצות מתייחס לרכוש או לכל דבר שווה ערך מבחינה כלכלית שהיה בידי היהודים. רכוש זה ככלל היה מוגבל. בשנים הראשונות שלאחר המהפכה, בתקופת הקומוניזם הצבאי, החרים הממשל הסובייטי מכל אזרחי ברית-המועצות מפעלי תעשייה, בתי מלאכה, מבנים גדולים, קרקעות, בנקים ורכוש אחר שהיה בבעלות יהודית פרטית. גורל דומה פקד את הרכוש היהודי הציבורי - בתי ספר, בתי כנסת, בתי חולים, מוסדות תרבות שהיו בבעלות הקהילות, ארגונים ומפלגות. שנות מלחמת העולם הראשונה, המהפכה ומלחמת האזרחים, הפוגרומים, השוד והביזה שהתלוו אליהם - כל אלה רוששו את היהודים. מקצת הרכוש שצברו סוחרים זעירים ובעלי מלאכה יהודים בתקופת "המדיניות הכלכלית החדשה" בשנים 1921-1928 הוחרם בסוף שנות העשרים ותחילת שנות השלושים, בתקופת הקולקטיביזציה.

יהודי או כל אזרח סובייטי אחר היה יכול להחזיק ברשותו דירה, על-פי-רוב קטנה, רהיטים וחפצי בית, בגדים וחפצים אישיים. בקולחוזים או בעיירות קטנות הותר לאזרח הסובייטי להחזיק בבעלותו בעלי חיים יחידים, כגון פרה, עז וכו'. ברשות הפרט והמשפחה היו כסף ודברי ערך, גם אלה מועטים בדרך כלל. זה היה אופיו וערכו של הרכוש היהודי בשטחי ברית-המועצות ה"ישנים" - אלה שבגבולות של עד ספטמבר 1939, פרוץ מלחמת העולם השנייה.

מצבם הכלכלי של היהודים בשטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940, במערב ביילורוסיה, במערב אוקראינה, בארצות הבלטיות, בסרביה ובצפון בוקובינה, היה שונה במקצת. רוב רובה של אוכלוסייה זו השתייך למעמד הבינוני ומטה ומעטים מהם היו עשירים. השלטון הסובייטי באזורים המסופחים הלאים כבר בתחילתו את הבנקים, את הכספים שהוקפאו בהם, מפעלים ובתי עסק, ובתי מגורים. דירות ותכולתן נשאר כלל בידי בעליהן, פרט לאלה שבעליהן הוגדרו יסודות עוינים למשטר הסובייטי, והם נעצרו או גורשו לפני ברית-המועצות. פרנסת היהודים נפגעה קשה ורבים נשאר עם אמצעי קיום מועטים. כל זה התבצע בשבועות ובחודשים הראשונים לשלטון הסובייטי שם.

עם זאת, בגלל התקופה הקצרה של השלטון הסובייטי באזורים המסופחים השתמרו בידי היהודים שם, ערב פלישת הגרמנים, כסף, חפצים ודברי ערך יותר מאלה שהיו בידי היהודים בשטחי ברית-המועצות ה"ישנים". הדבר נכון גם באשר לדירות. גם בהיעדר נתונים מדויקים אפשר לקבוע בוודאות שהרכוש - על כל צורתיו - שהיה בידי הפרט היהודי בברית-המועצות, בשטחים ה"ישנים" ובשטחים שסופחו, היה קטן מן הרכוש שהחזיק הפרט היהודי בקהילות שבאירופה המרכזית והמערבית. ליהודים בברית-המועצות גם לא היה כל רכוש ציבורי כפי שהיה ברשות הקהילות במרכז אירופה ובמערבה. אך בגלל מספרם של היהודים בשטחי ברית-המועצות הכבושים, שעלה בהרבה על מספר היהודים במרכז אירופה ובמערבה, השתווה הרכוש המועט שבידי כל פרט יהודי, במונחים כוללים של ערכים כספיים שבידי כל הציבור, לסכום גדול ובעל ערך. רכוש זה כלל את הדירות - על תכולתן - שהשאירו מאות

אלפי היהודים שברחו או התפנו מזרחה, לתוך ברית-המועצות, בהימלטם מהכיבוש הגרמני, וכן מאות אלפי דירות ותכולתן שבהן התגוררו היהודים שגורשו לגיאיות ההרגה או לגטאות כשלב הביניים לפני הרצח. רכוש זה כלל גם חפצים, כסף ודברי ערך שנלקחו מהקרבות במקומות הרצח.

מבנה המערכת הגרמנית - ניצול כלכלי של שטחי ברית-המועצות הכבושים בפקודות לתכנון מבצע ברברוסה נקבעו גם המשימות הכלכליות לניצול השטחים הכבושים של ברית-המועצות. בהנחיות שנתן הפיקוד העליון של הוורמכט לקראת המבצע, ב-13 במרס 1941, בדבר המשימות שהוטלו על מפקדי הצבא בשטחים העורפיים, נכתב:

3. ניצול האזור ושמירה על הערכים הכלכליים החשובים לכלכלה הגרמנית. ניצול האזור לאספקה

בעבור הצבא, בהתאם לדרישות של "הפיקוד העליון של כוחות היבשה" (Oberkommando des Herres-OKH)...

4. הפיהרר הטיל על הרייכסמרשל [גרינג] לתאם את פעולות המינהל הכלכלי... שהעביר סמכות זו לראש האגף לכלכלה וחימוש של הוורמכט (Wehrwirtschafts und Rüstungsamt)¹.

לצורך ניצול כלכלי באזורי הממשל הצבאי הקים גרינג בראשותו את "המטה לניהול המשק - מזרח" (Wirtschaftsführungsstab Ost) והעמיד בכפיפות לו "מטה כלכלי מזרח" (Wirtschaftsstab Ost) עם שלוחות בכל קבוצות-ארמיות, עד לדרג המפקדות הצבאיות העירוניות (Ortskommandanturen – OK). באזורי הממשל האזרחי היו הסמכויות בתחום הכלכלי וניצולו לצורכי משק המלחמה ולצרכיו הפנימיים של הממשל, בידי הרייכסקומוסריום וגורמי הממשל הכפופים לו. לשם ניצולו של השטח לצורכי הצבא פעלו בשטחי הממשל האזרחי בצורה עצמאית שלוחות מטעם "הפיקוד העליון של הוורמכט / האגף לכלכלה וחימוש", בפיקודו של הגנרל גיאורג תומאס (Georg Thomas). לגנרל תומאס היו סמכויות גם במטות לניצול כלכלי שפעלו באזורי הממשל הצבאי.²

במסגרת אחריותם הכוללת ראו את עצמם הגורמים האלה גם כבעלי הסמכות הבלעדיים על הרכוש היהודי ועל השימוש בו. לעומת זאת, גורמי הס"ס, ובעיקר האיינזאצגרופן ושלוחות

¹ Walter Warlimont, *Inside Hitler's Headquarters 1939-1945* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1964), p. 154

² Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes and Meier, 1985), pp. 355-357; Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945* (London: Macmillan, 1957), pp. 314-316

הסיפ"ו והס"ד, ראו את עצמם כבעלי סמכות עליונה בכל הקשור לטיפול ביהודים, כולל נושא הרכוש ודברי הערך שלהם. על רקע זה התנהלו לא מעט ויכוחים וחילוקי דעות בין הרשויות הגרמניות השונות. גורם נוסף ומשמעותי ביותר שהשתתף בשוד ובגזל של רכוש היהודים היה האוכלוסייה המקומית, שעשתה זאת ברשות או בלי רשות מצד גורמי הממשל הגרמני. בידי גורם זה נפל חלק לא מבוטל של הרכוש היהודי. ניצול כלכלי כלל גם ניצול כוח עבודה, אבל במאמר הזה לא אדון במשמעות הכלכלית של כוח העבודה היהודי אלא ברכוש היהודי בלבד, ובכלל זה רכוש דלא-ניידי, ציוד וחפצים, כסף ודברי ערך שהיו בבעלותם של היהודים.

הפקודות והצווים בעניין הרכוש היהודי

בתזכיר של המשרד לשטחי המזרח הכבושים (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), שכותרתו "הנחיות לטיפול בבעיה היהודית", נאמר ביחס לרכוש היהודי:

יש לתפוס ולהחרים את כל הרכוש היהודי, פרט למה שהכרחי לקיומם. ככל שהמצב הכלכלי מאפשר, ומהר ככל האפשר, יש לשלול מהם את השליטה על רכושם על-ידי פקודות ובאמצעות צעדים נוספים של הנהלת הקומיסריאטים, כדי להפסיק בהקדם את העברת הרכוש [לידיים אחרות].³

בהנחיות הזמניות שנתן רייכסקומיסר של אוסטלנד (Ostland)⁴, הינריך לוחזה (Hinrich Lohse), מ-18 באוגוסט 1941, סעיף IV F, נאמר שהרכוש היהודי יוחרם ויירשם, אך לא נקבע תאריך לביצוע. מכל מקום נקבע שעל היהודים למסור מיד את כל הכסף המקומי והזר שברשותם, פרט לשני רובלים ליום לנפש, לחודש ימים מראש, שיישארו למחייתם. כן נקבע שעליהם למסור מיד את כל ניירות הערך ודברי הערך שברשותם: זהב, יהלומים ושאר מתכות ואבנים יקרות.⁵ נוסף על מה שנאמר בה נועדה הפקודה הזאת גם להביא לתשומת לבם של גורמי הצבא ושל גורמי הס"ס, שהממשל האזרחי הוא הגורם הקובע בכל הקשור לרכוש היהודי והוא גם בעליו הבלעדי של רכוש זה.

המציאות שלוהזה והממשל האזרחי שזה עתה הוקם גילו בשטח בכל הקשור לרכוש היהודי הייתה מסובכת וגורמים רבים שמו עליו את ידיהם עוד קודם. הצבא והממשל הצבאי ששלט בשטח עד הקמתו של הממשל האזרחי השתלט על מבנים רבים שהיו בבעלות יהודית, החרים מהם רהיטים וציוד רב לצורכי משרדיו ויחידותיו, ולקח מהם סכומי כסף ודברי ערך רבים בשווי מיליוני מארקים. האיינזצגרופן, יחידות משטרה גרמניות ויחידות משטרה מקרב

³ מסמכי נירנברג, PS – 212.

⁴ הרייכסקומיסריאט אוסטלנד הקיף את המדינות הבלטיות וחלק גדול משטחה הכבוש של רוסיה הלבנה. במינהל האזרחי באוסטלנד וברייכסקומיסריאט אוקראינה היתה נקוטה היררכיה של "קומיסרים" ו"נציבים" שמילאו תפקידים החל מרייכסקומיסר ומטה דרך קומיסר כללי ואיזורי, מחוזי וקומסרים מקומיים שונים.

⁵ מסמכי נירנברג, PS – 1138.

האוכלוסייה המקומית שערכו אקציות נגד היהודים נטלו לעצמם חפצים ודברי ערך של הקרבנות. רבים מהאוכלוסייה המקומית השתלטו על דירותיהם ועל תכולתן, שדדו מכול הבא ליד ואף השתכנו בהן לאחר שהיהודים הובלו לבורות הירי. ה"הנחיות הזמניות" מ-18 באוגוסט 1941 בכל הקשור לרכוש היהודי לא היו בהירות דיין ולא הדגישו את דחיפות נטילת הרכוש, קודם שגורמים אחרים, מחוץ לממשל האזרחי, ישתלטו עליו. לא הייתה בהן גם התייחסות לרכוש היהודי שגורמים אחרים כבר נטלו לעצמם. כדי להתגבר על מצב זה הוציא לוחזה ב-13 באוקטובר 1941 פקודה מפורטת שכותרתה "צו להסדרת הרכוש היהודי ברייכסקומיסריאט אוסטלנד". בפקודה נאמר:

1. כל הרכוש שברשות היהודים, מיטלטלין ודלא-ניידי, שבאזור השליטה של רייכסקומיסר אוסטלנד, יש להחרים...
2. רכוש הוא מיטלטלין ודלא-ניידי, כל המשתייך לזה וכל הזכויות המתלוות...
3. ההחרמה מתבצעת בידי רייכסקומיסר של אוסטלנד או מוסדות שהוסמכו על ידו... בהחרמה לא נכללים:
 - א. אותו חלק מצויד ביתי המשמש לצורכי חיים בסיסיים.
 - ב. מזומנים ופיקדונות בבנקים.. שערכם עד מאה רייכסמרקים...
 6. מאסר ועונש כספי, או אחד משניהם, יוטל על:
 - א. כל מי שמנסה להסתיר מהממשל האזרחי הגרמני או מי שמונה על-ידו, חפץ כלשהו מהרכוש, או למנוע בדרך אחרת את ההחרמה, או לצמצם את היקפה.
 - ב. כל מי שמתוך כוונה או רשלנות לא יבצע את חובתו לדווח או להודיע בהתאם להוראה זו [על רכוש יהודי].
 - ג. אם פעל הנאשם מתוך מניעים של התנגדות, או אם מדובר במקרה קשה במיוחד, יוטל על הנאשם עונש מוות...
11. הפקודה בתוקף מיום פרסומה.⁶

לטיפול מרכז בנושא רכוש היהודים פרסם לוחזה צו להקמת "מינהלת-אופוטרופוס" (Treuhandverwaltung) ב-1 בדצמבר 1941. למינהלת זו היו שלוחות בארבעה גנרלקומיסריאטים - ליטא, לטוניה, אסטוניה וביילורוסיה.⁷

⁶ Verkundungsblatt des Reichskommissars für das Ostlands, October 24, 1941, in My Obvinianiem (Riga: Liesma, 1967), pp. 72-73, Latvijas Pārvaldības Valsts Oktobra Revolucionāras un Sociālistiskās Cēltniecības Arhīvs, Fond 18 (Generalkommissariat Riga) Opis 1, No. 2
⁷ מכתב של "מינהלת האופוטרופוס" שבמינסק, מ-23 ביוני 1942, בנושא החרמת רכוש היהודים והטיפול בו, United States Holocaust Memorial Museum Archive (USHMMA), RG 53002-M, Reel 22

הבעיה הקשה ביותר של הממשל הגרמני היה לקבל מידע על הרכוש היהודי, ובעיקר על אותם רבבות רבות של דירות יהודיות והתכולה שהייתה בהן, שעליהן השתלטו בעיקר שוטרים ואנשי הממשל המקומי או שכניהם של היהודים מקרב האוכלוסייה המקומית. תפקיד זה של רישום הרכוש היהודי הוטל על דרג נמוך יותר בממשל האזרחי הגרמני - הגביטסקומיסרים. הם מצדם הפעילו לצורך זה את הממשל המקומי הכפוף להם, את ראשי הערים (Bürgermeister) ואת ראשי הכפרים (Soltys). בפקודה שהוציא הגביטסקומיסר של אזור מינסק, הד"ר האנס קייזר (Hans Kaiser), ב-14 באוקטובר 1941, נאמר:

עד 1 בנובמבר 1941 יש לדווח על כל רכושם של היהודים. מי שמחזיק ברשותו רכוש השייך ליהודים או משתמש בו, וכן כל מי ששולט או יכול לשלוט ברכוש כזה בדרך חוקית או מעשית חייב לדווח. לפיכך אני דורש דיווח במיוחד ממי ששומרים על רכוש יהודי או השתלטו עליו בדרך כזו או אחרת. כל אלה חייבים לדווח לבורגמייסטרים בנפות.⁸

שלושה ימים לאחר מכן, ב-17 באוקטובר 1941, פרסם קייזר פקודה נוספת שבה נאמר כי "כל רכוש היהודים שייך למדינה".⁹ בעקבות הפקודה של קייזר הוציא ראש נפת מינסק, הביילורוסי מ' קונטובט (Kontovt), הוראה שבה נאמר: "את כל הרכוש שהשאירו היהודים יש להעביר לגביטסקומיסריאט של אזור מינסק עד 25 באוקטובר 1941. באשר לבעלי החיים יש לדווח עליהם ולהחזיק בהם זמנית...".¹⁰ ההוראה הזאת לא התייחסה לדירות. פקודות בנוסח דומה הוציאו גם גביטסקומיסרים אחרים.¹¹ ד"ר וולטר אלנור (Walter Alnor), הגביטסקומיסר של מחוז ליבאו (Libau; Liepaja) שבלטוויה, בפקודה שהוציא לראשי הערים והכפרים בעניין הרכוש היהודי באוקטובר 1941, הטיל עליהם את האחריות לשמור על רכושם של היהודים ולהעביר אליו את רישום הרכוש. בהיותו מודע לבעייתיות של הנושא וכדי לעודד את הדיווח, ציין: "אני מסכים שלנצרכים העניים והראויים לכך יש לתת חפצים ביתיים פחותי ערך, אפילו בתשלום מסוים. באשר לרכוש האחר, השימוש בו - רק לפי אישור ממני...". בהמשך הפקודה ציין שבמשרדים השונים בליבאו יש מחסור ברהיטים ובחפצים ביתיים אחרים, לפיכך יש צורך בחפצים כאלה שהניחו אחריהם היהודים והם נמצאים בערים ובעיירות שבאזור.¹²

⁸ Raisa Andreevna Chernoglazova, Tragedia Yevreiev Belorusii v Gody Niemetskoj Okkupatsi 1941-1944 (Minsk: Izdateli Dremach-Galperin, 1995), p. 69

⁹ שם, עמ' 70.

¹⁰ שם, שם.

¹¹ יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק וכליון, ספרית פועלים, תל-אביב 1976, עמ' 146-147, הצו של האנס הינגסט

(Hans Hingst), הגביטסקומיסר של וילנה.

¹² ארכיון יד ושם (איו"ש), JM 10606, M-33/1045.

הרכוש היהודי, כמו עבודתם של יהודים, שימש מקור כספי לתקציב ולמימון אחזקתו של הממשל האזרחי ופעילותו, לפיכך נאבק ממשל זה שההכנסות מהרכוש ייכנסו לקופתו. בתחילת אוגוסט 1942 העביר לזהה את כל הטיפול ברכוש יהודי מן ה-Treuhandstelle (מינהלת האפוטרופוס) לידי ד"ר קרל פרידריך ויאלון (Karl Friedrich Vialon), ראש מחלקת התקציבים ברייכסקומיסריאט אוסטלנד.¹³ ויאלון הוציא פקודה לגנרלקומיסרים, ב-27 באוגוסט 1942, שכותרתה הייתה "מינהל גטאות היהודים". בפקודה הזאת קבע ויאלון שכל נושא ניהול הגטאות הוא בידי המחלקה הפוליטית של הרייכסקומיסריאט, אך כל הצדדים הכספיים הקשורים לרכוש צריכים להתנהל באמצעות מחלקת התקציבים של הרייכסקומיסריאט, ושזו הוראה של המיניסטריון לשטחי המזרח. בפקודה נאמר:

השר לשטחים הכבושים במזרח מסר את ניהול הרכוש לידי מחלקות התקציבים... את חפצי הזהב והכסף צריך להחרים ולסמן בדקדקנות, לשלחם לקופת האשראי של הרייך (Reichskreditkasse) שבריגה ולהעמידם לפקודתי... העברתם למשרד לניצול [דברי הערך] בברלין (Verwertungsstelle) תיעשה במרכז מריגה... אריגים שנאספו, אלה שלא נמסרו למחלקות העסקים (Beschaffungsabteilungen), יועברו למשרדים הראשיים המקומיים של חברת Ostlandfaser GmbH. במקרה של מכירת חפצים יש להעביר מיד את התמורה לחשבון המיוחד של מינהל הכספים של הרייכסקומיסריאט... אין להרשות פתיחת חשבונות מיוחדים לכך.¹⁴

פקודה זו של ויאלון באה גם לוודא שהכספים מרכוש היהודים לא יישארו בידי הגנרלקומיסרים במינסק, קובנה וריגה, אלא יועברו לקופת הרייכסקומיסריאט. בעיות הרכוש היהודי ותפיסתו המשיכו להעסיק את ראשי הממשל האזרחי בשטחים הכבושים של ברית-המועצות. ב-7 בספטמבר 1942 הוציא המשרד לשטחי המזרח מסמך לרייכסקומיסרים של אוקראינה ושל אוסטלנד בנושא החרמה ודרכי מכירה של רכוש יהודי, רכוש המדינה הסובייטית ורכוש ללא בעלים. מסמך זה מפרט החלטות של השר רוזנברג מ-18 ביוני 1942. במסמך נכתב שכדי לתפוס את הרכוש שעדיין לא נמצא בידי הממשל האזרחי או רשויות גרמניות אחרות יש לפרסם הודעות בעיתונים ובאמצעים אחרים בלויית איום שמי שלא ידווח על כך ייענש. הכוונה הייתה לרכוש שבידי אזרחים או רשויות שלטון מקומיות. בהמשך צוין שיש להקים שירות חקירות מיוחד שיעסוק בעניין הזה, ומוסדות גרמניים שאינם משתייכים לממשל האזרחי חייבים לדווח לרייכסקומיסרים על הרכוש שבידיהם. לשם החזקתו של רכושם של היהודים ושל הגורמים האחרים יש להקים מחסנים מיוחדים ובהם יתנהל רישום

¹³ מכתב מ-11 באוגוסט 1942, Reel 22, USHMMA, RG-53002-M.
¹⁴ הפקודה בדבר "מינהל גטאות היהודים", איו"ש, O.53.161.

מפורט של הרכוש. בהמשך המסמך פורט לאילו גורמים מרכזיים בברלין יש להעביר את הרכוש, מה מותר לרייכסקומיסרים להשאיר בידי גורמי הממשל במקום (ריהוט; כלי בית) ומה יימכר (ביגוד, בדים, וכו'). התמורה של המתכות היקרות שיימכרו בברלין יועברו לקופת המיניסטרונין לשטחי המזרח.¹⁵

ב-14 באוקטובר 1942 הוציא לזהה פקודה נוספת בעניין רכוש היהודים. בהוראה הזאת נאמר גם שכל סכומי הכסף ופרטי הרכוש שתבעו בעבר יהודים מגורם שלישי כלשהו, גם הם נחשבים מוחרמים לטובת הממשל האזרחי, וכל מי שחייב כסף ליהודים נדרש להודיע על כך. משמעות הדבר הייתה שהממשל האזרחי הוא הבעלים של מה שתבע יהודי מכל גורם פרטי לא-יהודי. בהוראה הזאת קבע לזהה שכל הגורמים, כולל מוסדות גרמניים ומוסדות מקומיים, שברשותם רכוש או שהם ממקמים במבנים שהיו בבעלות יהודית, חייבים לדווח על כך.¹⁶ כוונתו של לזהה הייתה להבהיר ולקבוע שהממשל האזרחי ולא כל גורם אחר, לא גורמי ס"ס למיניהם ולא הצבא, יש בסמכותו להחרים ואף להחזיק ברכוש, בכספים ובדברי ערך שהיו בבעלות יהודים. הממשל האזרחי הפיץ חוזר ושאלון שבו נדרשו המוסדות השונים לפרט מהו הרכוש היהודי או הרכוש ללא בעלים שברשותם.¹⁷

החרמת רכושם של היהודים ברייכסקומיסריאט אוקראינה, שכלל את פולסיה, ווהלין ומזרח אוקראינה עד לאזורי נהר דנייפר, והבעיות באיתורו ובאיסופו, היו דומות לאלה שברייכסקומיסריאט אוסטלנד. התיעוד הגרמני שמתייחס לרכוש יהודי ברייכסקומיסריאט אוקראינה, כמו בתחומים אחרים בנושא השואה, מועט בהשוואה לזה שבאוסטלנד. השוני נובע לא ממהות רכוש היהודים ומדרך הטיפול בו, אלא מן הכמות הקטנה של הניירת שהוצאה בנושא הרכוש, שנבעה מאישיותם של הרייכסקומיסרים. לזהה היה ביורוקרט שירד לפרטים והוציא תחת ידו מסמכים רבים, לעומת רייכסקומיסר של אוקראינה, אריך קוך (Erich Koch), שהמעיט בכך והתעניין פחות בפרטים.¹⁸ בהתייחסו לאוקראינה כתב ראול הילברג:

רייכסקומיסר קוך היה הרבה פחות שאפתני במאמציו לאיסוף רכוש היהודים. ב-7 בספטמבר 1942 קיבל קוך הנחיה מן המשרד לשטחי המזרח לתפוס את כל רכושם של היהודים ואת הרכוש שנותר ללא בעלים. קוך אמר שביצוע ההוראה הוא משימה בלתי אפשרית מבחינה

¹⁵ V.I. Adamushko and G.D. Knatko et al., eds., "Nazi Gold" from Belarus, Documents and Materials (Minsk, State Committee On Archives and Record Keeping of the Republic of Belarus, 1998), pp. 110-113. המסמכים בספר ניתנים במקורם הגרמני, וכן בתרגום לאנגלית ולרוסית.

¹⁶ הפקודה בעניין הרכוש היהודי, אי"ש, JM 10606, M-33/1049.

¹⁷ מסמך של KdO בלטיה מ-22 בדצמבר 1942, אי"ש, JM 10606, M-33/1049.

¹⁸ דאלין כותב על שיטת עבודתו של לזהה והתוצאה הייתה "זרם של הנחיות, פקודות וצווים שכללו אלפי דפים..." Dallin, German Rule in Russia, p. 186. דאלין כותב גם שקוך התעניין פחות במה שמתרחש באוקראינה ומציין את העובדה שהוא לא קבע את מקום מושבו בתור רייכסקומיסר בקייב, בירת אוקראינה, אלא ברובנה, שם, עמ' 127.

פוליטית וארגונית. [לדבריו] את דברי הערך והזהב מהיהודים הוא כבר החרימם. שאר הרכוש היהודי כולל בעיקר רהיטים, שחלקם נמצאים בשימוש במשרדיו והשאר נשרף. להכין עכשיו רשימות... לגבות חובות של יהודים, זאת לדעתי הנחה בלתי מוצדקת ולא ניתן לבצע בזמן מלחמה.¹⁹

באזורי הממשל הצבאי, שכללו את מזרח ביילורוסיה פרט לערים מינסק וסלוצק, את שטחי אוקראינה שממזרח לדנייפר ואת השטחים הכבושים של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, הייתה הסמכות בכל הקשור לרכוש יהודים בידי "מטה כלכלי - מזרח" ושלוחותיו בערים ובאזורים השונים. גם שם התעוררו בעיות וגורמים נוספים עסקו בהחרמות ונטלו לעצמם רכוש יהודי ורכוש שהיה בעבר בבעלות הממשל הסובייטי. בפקודה שהוציא גנרל מקס פון שנקנדורף (Max von Schenkendorff), מפקד שטחי העורף של קבוצת ארמיות "מרכז", ב-10 באוקטובר 1941, נאמר:

החרמת רכוש יהודי [ורכוש] אויב (Erfassung von Juden und Feindvermögen) ...מודגש שוב שכל הקשור להחרמה, או לצווים אחרים המתייחסים לרכוש מכל הסוגים, בין שהם מתייחסים [לרכוש] של יהודים, [לרכוש] אויב, או [לרכוש] שהיה בעבר בבעלות גרמנית או שהופקע על-ידי הסובייטים - האחראי הבלעדי להם הוא "מטה כלכלי - מזרח"....²⁰

שוד כספי היהודים ורכושם

אחת הצורות הראשונות של שוד הכספים ודברי הערך של היהודים הייתה "קונטריבוציות". השלטונות הגרמניים - הצבאי והאזרחי - הטילו על היודנטים במקומות רבים היטל שנמדד בכסף או בדברי ערך בשווי מסוים, שהיה עליהם לאסוף מהיהודים בתוך זמן קצר ביותר ולהעבירם לידיהם. היהודים כינו היטל זה "קונטריבוציה". לקונטריבוציות אלה היו שתי מטרות: האחת - לגזול מיהודים כסף, לפגוע בהם, לרושש אותם, והאחרת - לשמש מקור תקציבי ראשון ומידי בידי הממשל הגרמני לצרכים מקומיים. מקצת הכספים שנלקחו, ששיעורם נקבע שרירותית, ולא נרשמו ולא ניתנו עליהם כל קבלות, נכנסו גם לכיסיהם הפרטיים של לוקחיהם, בעיקר זהב ודברי ערך שהיוו חלק מהקונטריבוציות. דוגמה אופיינית לקונטריבוציה כזאת הייתה זו שהוטלה על יהודי וילנה.

הממונה על נושא היהודים בגביטסקומיסריאט של וילנה, פרנץ מורר (Franz Murer), זימן אליו ב-6 באוגוסט 1941 נציגים מהיודנט ווודיע להם שעד תשע בבוקר למחרת עליהם למסור לידי שני מיליוני רובלים או את שווי הערך בזהב, ועד סוף היום עוד שלושה מיליוני

¹⁹ Hilberg, Destruction, p. 365

²⁰ הפקודה בדבר "החרמת הרכוש היהודי", אי"ש, O-51/310, JM 13084.

רובלים. הוא ציין שאם יתייצבו נציגי היודנרט למחרת בשעה שנקבעה בלי הכסף, ייאלצו שאר חברי היודנרט לבוא שעה מאוחר יותר כדי לקבל את גוויותיהם של הנציגים. הידיעה על הקנס הועברה לשאר חברי היודנרט ופשטה במהירות בקרב יהודי העיר. ועדים התארגנו בשכונות העיר והחלו לאסוף כסף, זהב ודברי ערך. הלך רוח של פחד השתרר בקרב היהודים; איסוף סכומי כסף גדולים כאלה מקרב אוכלוסייה שהמלחמה ותקופת השלטון הסובייטי הביאו להתרוששותה, היה מלאכה קשה ביותר. גם הזמן שניתן לכך היה קצר וההליכה ברחובות הייתה מוגבלת ליהודים עד שש בערב. עד המועד שקבע מורר נאספו 667,000 רובלים, חצי קילו זהב, שעוני זהב ויהלומים. יהודים רבים האמינו שמתן הכסף יבטיח את קיומם ויסייע בהחזרתם של אלפים שנחטפו וגורלם לא היה ידוע. הסכום שנאסף נמסר לידי מורר למחרת בשעה שנקבעה. נאמר לו שאיסוף שאר הכסף נמשך. שניים מבין שלושת חברי היודנרט שהביאו את הכסף נעצרו. אחרי איומים ומשא ומתן שנמשך בין היודנרט למורר הסכים זה לדחות את מועד איסוף הכסף בימים אחדים. בסיכומו של דבר נמסרו לידי 1,490,000 רובלים, 16.5 קילוגרמים זהב ו-189 שעונים. לא ניתנו כל קבלות על הכסף ועל דברי הערך שהועברו. הפגישות בין מורר לאנשי היודנרט התנהלו ברחוב, בקרבת בניין הממשל האזרחי.²¹ אין ספק שהצורה שבה התנהלה ה"קונטריבוציה", פגישות ברחוב ללא עדים וללא כל רישום, מצביעה על כך שחלק מהכסף, אם לא רובו, נכנס לכיסיהם הפרטיים של אנשי הממשל.

בברנוביץ (Baranowicze) הטיל הממשל הצבאי על היודנרט, ב-18 ביולי, לאסוף מהיהודים חמישה קילוגרמים זהב, עשרה קילוגרמים כסף ומיליון רובלים. הממשל האזרחי שקיבל לידי את השלטון באוגוסט, הטיל על היודנרט לאסוף בעבורו עוד שני מיליוני רובלים.²² על יהודי ברסט-ליטובסק הוטל לשלם חמישה מיליוני רובלים, על יהודי פינסק הוטל למסור 20 קילוגרמים זהב, ועל יהודי רובנה הוטל לשלם 12 מיליון רובל.²³ בלבוב (Lvov, Lemberg) חויבו היהודים לשלם 20 מיליון רובל בטענה שסכום כסף זה דרוש לשקם את ההריסות בעיר שנגרמו במלחמה שהיהודים אשמים בה.²⁴ יהודי מינסק חויבו לשלם לעירייה "קונטריבוציה" בסך 300,000 רובלים, כביכול כדי לכסות את הוצאות סגירתם בגטו.²⁵ בבוריסוב שבביילורוסיה המזרחית הוטל על היהודים להעביר לממשל 300,000 רובל.

²¹ ארד, וילנה היהודית, עמ' 92-94.

²² א"ש שטיין (עורך), ברנוביץ, ספר זכרון, ארגון יוצאי ברנוביץ בישראל, תל-אביב 1953, עמ' 516-517.
²³ שמואל ספקטור (עורך), פנקס הקהילות – פולין: ווהלין ופולסיה, כרך חמישי, יד ושם, ירושלים תש"ן, עמ' 198, 236, 295-296; האנציקלופדיה של השואה, א, יד ושם וספריית פועלים, ירושלים ותל-אביב 1990, עמ' 240.

²⁴ אליהו יונס, יהודים בלבוב בתקופת מלחמת העולם השנייה ובשואה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1993, עמ' 68.

²⁵ הרש סמולאר, יהודים סובייטיים מאחורי גדרות הגטו, מורשת וספריית פועלים, תל-אביב 1984, עמ' 23, 35; וסילי גרוסמן ואיליה ארנבורג (עורכים), הספר השחור, עם עובד, תל-אביב 1991, עמ' 134.

בדנייפרופטרובסק נצטוו היהודים לשלם מיליוני רובלים כהיטל.²⁶ בחארקוב הוטלו על היהודים כמה קונטריבוציות, וכל פעם נדרש סכום כסף גבוה יותר.²⁷ באורשה (Orsha) שבביילורוסיה המזרחית נצטוו היהודים להעביר לממשל 150,000 (או 250,000) רובלים.²⁸ היטלים דומים הוטלו על היהודים בערים ועיירות רבות בשטחים הכבושים כגון דרוהוצ'ין (Drohoczyn), קוברין (Kobryn) ולוצק (Luck).

אף שהממשל האזרחי והממשל הצבאי באזורי שליטתם ראו את עצמם הסמכות הבלעדית בעניין רכוש היהודים, גזלו למעשה כל הרשויות הגרמניות שפעלו בשטח מן היהודים, או דרשו מהם, לעתים באמצעות היודנרטים, חפצים למיניהם לצורכיהן. היודנרטים שהבינו שקיומם של היהודים תלוי בגורמים אלה ובהעסקתם על ידם, נאלצו למסור את הנדרש מהם. מסמך ייחודי בנידון הוא של היודנרט בעיר ברסט-ליטובסק (Brest)-(Litovsk) שבמערב ביילורוסיה. במסמך פורט מי היו הגורמים שדרשו וגם קיבלו פריטים שונים מהרכוש היהודי, מה היו פריטים אלה ומה היה ערכם הכספי. המסמך נכתב בגרמנית וכותרתו "נתוני ביצוע של היודנרט בברסט-ליטובסק בעבור מוסדות גרמניים מ-5 באוקטובר 1941 ועד 10 בפברואר 1942" Litowsk für die Deutsche -Leistungen des Judenrates in Brest Behörden) (von... במסמך מצוינים שמונה מוסדות גרמניים שפריטי הרכוש ניתנו להם, חלקם היו שייכים לממשל האזרחי וחלקם לא, ואלה הם: גנרלקומיסריאט, ס"ס, שטאדקומיסריאט, הצבא, גביטסקומיסריאט, Kreis-Landwirtschaft (מינהל החקלאות האזורי), Arbeitsamt (לשכת העבודה) וגורמים אחרים (הכוונה כנראה לעירייה המקומית, למשטרה המקומית וכו'). החפצים שהועברו למוסדות אלה כללו 115 סוגי פריטים, שסווגו במסמך לשש קבוצות: רהיטים, כלי מיטה, כלי אוכל וכלי מטבח, כלי עבודה, אביזרי הנעלה, בגדי חורף. לכל אחד מ-115 הפריטים צוין מחיר. כלל החפצים שנמסרו הוערכו ב-293,560 מארקים גרמניים בסך הכל שהיו שווים ל-2,935,600 רובלים. סכום זה כלל גם את שווי החפצים שנמסרו לרשויות הגרמניות בחודשים יולי-ספטמבר 1941.²⁹ כל המוסדות הגרמניים שהתמקמו בברסט-ליטובסק, משרדיהם ומגוריהם, צוידו כמעט במלואם בפריטים שנלקחו מהיהודים. הכסף המזומן של יהודי ברסט-ליטובסק נלקח מהם בתחילת הכיבוש, כששילמו חמישה מיליוני רובלים כקונטריבוציה. סכומים אלה ופריטי הציוד שפורטו במסמך לא כללו את הדירות ואת התכולה שנותרה בהן כשהוכנסו יהודי העיר לגטו בחודשים נובמבר-דצמבר 1941. הם גם לא כללו את מה שהשאירו אחריהם יהודי העיר כשחוסל הגטו

²⁶ גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 71, 466. באשר לדנייפרופטרובסק נאמר שב-26 בספטמבר 1941 הוטל על היהודים לאסוף 30 מיליון רובלים. סכום זה נראה מוגזם, ותינתן טעות במקור.

²⁷ Ilya Altman, Yitzhak Arad et al., eds., Neizvestnaya Chernaya Kniga (Moscow, Jerusalem: Garf and Yad Vashem, 1993), p. 86

²⁸ Sudebnyi Process po delu o Zlodneyaniach Nemecko-Fashistovskich Zachvatchikov v Beloruskoi SSR (Minsk: Gosudarstrenniye izdetestvo BSSR, 1947), pp. 155-156, 167

²⁹ רשימת הרכוש שהוחרם מיהודי ברסט, אי"ש, O.51.333.

ותושביו נרצחו באמצע אוקטובר 1942. אין אפשרות להעריך את ערכו של כל הרכוש הזה, אפילו בקנה מידה מקומי של ברסט-ליטובסק. זה היה גורלו של רכוש היהודים גם בכל הערים והעיירות כמעט בשטחים הכבושים של ברית-המועצות.

עיריית וילנה מסרה ב-25 בספטמבר 1941, שבועות אחדים אחרי הכנסת היהודים לגטו, דוח לגביטסקומיסר של העיר על החרמת 429 בתים של יהודים, 71 בתי מלאכה וכו'. הדוח היה חלקי ונאמר בו שבכל הקשור לבתים ולשטחם, לרהיטים, לבגדים, לכלי עבודה וכו' יימסרו הנתונים בהקדם.³⁰ בדוח אחר מווילנה, מ-22 באוקטובר 1941, צוין שממקום הרצח בפונאר הובאו למחסן של "מרכז לחומרי גלם" (Rohstoffzentrale) בווילנה בגדים וחפצים שונים במשקל כולל של 6,350 קילוגרמים.³¹ הגביטסקומיסר של וילנה העביר לרייכסקומיסריאט בריגה, ב-17 בדצמבר 1942, על סמך הפקודה של ויאלון שצוטטה לעיל, כ-1,200 פריטי זהב, ביניהם 516 טבעות נישואים ועוד כ-150 מטבעות זהב של רובלים ודולרים.³² פטרסן (Petersen), הגביטסקומיסר של גלובוק (Głębokie) העביר לגנרלקומיסר של ביילורוסיה ב-2 ביוני 1942 ארבעה קילוגרמים ו-267 גרם של זהב. ב-2 ביולי 1942 העביר פטרסון עוד זהב במשקל כולל של שלושה קילוגרמים ו-69 גרם, 20 רובלים של זהב עם דיוקנו של הצאר ו-210 דולרים של זהב.³³

אחרי סיפוחה של לבוב לגנרלגוברנמן בפולין, הופיעו בה מיד חברות כלכליות גרמניות ובעלי עסקים גרמנים, שקיבלו אישור מהשלטונות הגרמניים בעיר להוציא יהודים מדירותיהם ולהחרים את הדירות על תכולתן. היו אלה בדרך כלל דירות גדולות שבהן התגוררו בעבר יהודים אמידים. מאוריצי אלרהנד (Maurycy Elerhand), פרופסור באוניברסיטת לבוב ומראשי הקהילה היהודית בעיר בשנות העשרים, שדירתו הוחרמה בעבור חברה גרמנית פרטית, כתב ביומנו:

ב-6 באוגוסט 1941 הופיע בחדרי אדון אחד... קרא מתוך פתק שהחזיק בידו את המילים: "הדירה הוחרמה. מותר לקחת רק בגדים עליונים ותחתונים, זהב ודברי כסף. כל היתר יש להשאיר". אחר כך אמר שיש למסור את הדירה עד למחרת ב-12 בצהריים, אחרת תיכנס המשטרה, והוסיף: "ואז תעזבו במצב גרוע יותר..." האדון שמסר את ההודעה על עיקול הדירה היה מנהל חברה "קומפוס" (Kompos) בווילנה... בדירתי הייתה ספרייה שהכילה כמה אלפי כרכים... הרבה יצירות בעלות ערך רב, שחסרו בספריות אחרות... היו לי בדירתי התמונות הבאות [כאן בא פירוט של עשרות תמונות תוך ציון הציירים וכינוי הציורים]...

³⁰ E.Rozauskas, ed., Documents Accuse (Vilnius: Gintaras, 1970), pp. 225-226

³¹ שם, עמ' 227.

³² שם, עמ' 266.

³³ Chernoglazova, Tragedia Yevreiev Belarusii, pp. 73, 75

הרהיטים בדירה היו מסוגגנים, היו לי יותר מעשרה שטיחים פרסיים... הנברשת שבסלון הייתה ונציאנית עתיקה. בארון הזכוכית היה שפע פסלונים יפניים... פסלים מברונזה.³⁴

ביומן אחר מלבוב תיאר שמואל צ'ורטקובר שוד רכוש יהודי שנערך במקביל לאקציה, ב-8 בדצמבר 1941, ובמקביל לכניסת היהודים לגטו:

הגיעו שתי משאיות בליווי שתי יחידות של אנשי שופו [שוץ פוליציין] בפיקודו של רב-סרן. הם מתחלקים לכמה חוליות וחודרים לתוך בתים... נכנסים לכל אחת מהדירות בתירוץ של חיפוש אחר מטבע זר. את הדיירים המבוהלים זורקים לחדר השני, ואילו הם בעצמם הופכים בדייקנות במשך שעתיים-שלוש את שארית הרכוש מן הקצה אל הקצה. מוציאים ללא הפסק לתוך המכונניות מזוודות, כלי כסף, פמוטים, סכו"ם, מצעים, שומן, בשר מעושן... הדיירים ללא הבדל גיל ומין צריכים להתפשט עד מערומיהם לשם חיפוש אישי. את השקים הכבדים יותר מוכרחים הדיירים להוריד בעצמם...³⁵

שוד רכושם של היהודים נמשך גם כשכבר היו סגורים בגטאות. השיטות לא היו תמיד דומות, אך התוצאה הייתה זהה: הרכוש היהודי נגזל. בקובנה נתנו השלטונות ליהודים כחודש ימים לעבור לגטו ואפשרו להם לקחת עמם את כל חפציהם. נדיבות זו של הממשל הגרמני הייתה זמנית ונעשתה כנראה לנוחיותם. הם העריכו שבתוך הגטו יהיה להם קל יותר ליטול לעצמם את חפציהם של היהודים מאשר לקחתם מאלפי דירות מפוזרות בכל העיר שבהן התגוררו לפני סגירתם בגטו. ימים אחדים אחרי הכנסתם לגטו, מ-19 באוגוסט 1941 ובמשך שבועיים עברו צוותי משטרה גרמניים וליטאיים בית אחר בית בתוך הגטו וערכו בהם חיפושים. הם החרימו כסף, דברי ערך מזהב ומכסף, בגדים טובים, לבנים, נעליים, מכשירי חשמל, ציוד רפואי, רהיטים וכל דבר שמצא חן בעיניהם. כל הרכוש הובא העירה לבתי כנסת אחדים שהפכו למחסנים. לייב גרפונקל, שהיה עד לחיפושים אלה, כתב:

בזמן החיפושים התנהגו הגרמנים בגסות ובאכזריות נוראה... הגרמנים הכניסו את נשי הבית לחדר אחד, הכריחו אותן להתפשט ובדקו אם לא הטמינו בגופן דבר מה. היו גם נשים שהחיילים בדקו אותן בדיקה "גינקולוגית"... בימים האחרונים לחיפושים לא הסתפקו החיילים רק במכות, אלא בכל יום היו רוצחים כמה יהודים שהסתירו כביכול משהו... הם היו עושים זאת כדי להטיל אימה על היהודים, שימסרו להם את מה שעדיין נשאר ברשותם... ב-6

³⁴ בלה גוטמן (עורכת), בבוא האימה, יהודי לבוב תחת הכיבוש הגרמני (דפי עדות, יוני 1941 - אפריל 1942), אוניברסיטת תל-אביב ומורשת, תל-אביב 1991, עמ' 41-38.
³⁵ שם, עמ' 77.

בספטמבר קיבל ה"אלטסטנרט" דרישה מיורדאן [הממונה בגביטסקומיסריאט על הגטון] לשלוח אליו מיד נציגים אחדים... יורדאן קיבל את פניהם בשצף קצף... אתם יהודי הגטון הייתם חייבים למסור לנו את כל רכושכם... הנני נותן לכם פקודה לפנות מיד אל הקהל בדרישה להביא בעצמם ל"אלטסטנרט"... את כל הכסף ואת כל דברי הערך שעדיין נשארו ברשותכם... כל משפחה רשאית להשאיר לעצמה רק מאה רובל (עשרה מארקים)... על כל דבר ערך שיימצא אצל יהודי יירו באותו מעמד האיש הזה עם עוד מאה יהודים משכניו... הגטו עומד לפני שתי אפשרויות: לאבד את הנפש או לאבד את הרכוש. למחרת מן הבוקר עד הערב נהרו יהודים לאלפיהם... להיפטר מרכושם ומחפציהם שהיו קרובים ויקרים להם... זיכרונות מן החיים האישיים והמשפחתיים ומחיי האבות והאימהות, הסבים והסבתות... שעונים, טבעות... תמונות יקרות, שטיחים, מצלמות... ערמות של שטרות כסף ומטבע זר... כל היום באו אנשי ס"א ממינהלת העיר, קבוצות קבוצות, ומזוודות גדולות בידיהם. הם מילאו את המזוודות ברכוש של יהודים. הגסטפו והמוסדות האחרים של הגרמנים, הגיעה לאוזניהם השמועה בדבר ה"כול-בו" הענקי שבגטו. הם היו באים לגטו בעשרותיהם, נכנסו למקומות האיסוף... כביכול רק מתוך סקרנות... למעשה הייתה מגמתם לחטוף משהו מרכוש זה לעצמם...³⁶

ביבפטוריה (Jevpatoria) שבקרים נצטוו היהודים למסור את כל דברי הערך ואת כל כספם, פרט ל-200 רובלים לנפש. הצו הסתיים במילים: "על אי-ציות - הוצאה להורג".³⁷ את ההתרחשויות בלבוב, בקובנה, ביבפטוריה ובגטאות רבים אחרים אפשר להגדיר "שוד רשמי" מטעם השלטונות. במקביל לכך התנהלה בגטאות רבים "שוד פרטי". שוטרים וחיילים גרמנים היו פורצים בלילות לגטו ובוזזים את מעט הדברים שנותרו אצל היהודים. הרש סמולאר כותב על גטו מינסק: "...ואולם הנוראות מכול היו הפשיטות הליליות... קבוצות בודדות של אנשי צבא גרמנים - בוזזים, שהתחילו 'מבקרים' לעתים קרובות יותר ויותר בגטו בשעות הערב. הם היו פורצים לתוך הבתים, עושים חיפושים וחומסים כל דבר שנפל לידם".³⁸

בעדות על מה שהתרחש בגטו קצר הימים של חארקוב בצריפי מפעל הטרקטורים, סופר:

שוד ורצח הפכו לתופעה יום-יומית. בדרך כלל היו הגרמנים פורצים לחדרים בתירוץ שהם מחפשים נשק ושודדים כל דבר שנראה להם. אנשים שהביעו התנגדות נלקחו החוצה ונורו.

³⁶ לייב גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, יד ושם, ירושלים 1959, עמ' 61-58. גרפונקל היה בין חברי ה"אלטסטנרט" שזומנו אל יורדאן. ראה גם יוסף גאר, אומקום פון דער יידישער קאוונע, פארבאנד פון ליטווישע יודן אין דער אמריקאנער זאנע אין דייטשלנד, מינכן 1948, עמ' 60-57.

³⁷ גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 234.

³⁸ סמולאר, יהודים סובייטיים, עמ' 36.

יום לפני חג המולד נדרשנו לאסוף מצרכי מזון וכסף לקניית משקאות בעבור שומרי המחנה. האנשים - עניים ומורעבים - נאלצו ליטול מילדיהם את חתיכת הסוכר והשומן האחרונה, למען נשפייה של השודדים. מלבד זאת, דרשו בני הבליעל הנאצים יום-יום לספק להם שעונים ובדים יקרים. תביעות אלה נענו מאחר שלוו באיום של הוצאה להורג.³⁹

פרשייה מיוחדת, גם היא גזל של רכוש יהודים, הייתה פרשיית איסוף הפרוות בעבור הצבא הגרמני. צבא זה לא היה מוכן למלחמת חורף. מתקפת הגרמנים על ברית-המועצות התבססה על ההנחה שהניצחון והריסתה של המדינה הסובייטית יתרחשו לפני בוא החורף של 1941/1942, ולפיכך לא היו בידי הצבא בגדים מתאימים לחורף. בסוף דצמבר 1941 יצא גבלס בקריאה לעם הגרמני ולעמים אחרים באירופה לתרום מעילי פרווה או חלקי פרווה שאפשר לתפור מהם מעילים בעבור הצבא. בשעה שהעם הגרמני ועמים אחרים נתבקשו לתרום בהתנדבות, חויבו היהודים לתת את כל הפרוות, ובמקומות מסוימים גם פריטים אחרים של לבוש חם, בתוך ימים אחדים ומתוך איום שכל מי שתימצא אצלו פרווה אחרי המועד שנקבע למסירה יוצא להורג. את ההוראה לאיסוף הפרוות נתנו היודנרטים.⁴⁰ הרמן קרוק כתב ביומנו על הקריאה של גבלס, ואף ציין שהוא מצרף ליומן כרוז מקורי בגרמנית. בתיאור של איסוף הפרוות בגטו וילנה כתב:

27 בדצמבר [1941]... היום בצהריים באה קבוצת גרמנים לגטו ומיד אחרי זה עברו שוטרים יהודים מבית לבית והודיעו: כל הפרוות, צווארונים פרוות וכל דבר אחר מפרווה, יש למסרם ליודנרט בתוך חצי שעה. על אי-ביצוע - עונש מוות. מיד לאחר מכן החלו התושבים להביא [פרוות] ובשמונה בערב היה המבנה מלא מעילי פרווה ודברים אחרים עשויים מפרווה... ברחוב נראים גברים עם מעילים שמצווארוניהם בולטת חתיכת בד במקום פרווה...⁴¹

ראשי הערים המקומיים, הבורגמיסטרים, שהתמנו בידי השלטונות הגרמניים, גם בעבורם שימש רכוש היהודים מקור להכנסה ולמימון פעולותיהם. ראש העיר בקייב, ו' בגזי (Bagazii), פרסם הודעה לאוכלוסיית העיר, ב-27 בנובמבר 1941, שהתייחסה לרכוש יהודי ולרכוש ללא בעלים. בהודעה נאמר שכל תושבי העיר חייבים לדווח עד 16 בדצמבר 1941 במפורט ובכתב על כל הסוגים של רכוש היהודים ושל רכוש ללא בעלים שנמצאים ברשותם. בהודעה פורטו גם סוגי הרכוש: רהיטים, בגדים, כלי בית, ספרים וכו'. בדוח זה היה עליהם לציין גם אילו מפריטי הרכוש שברשותם הם מעוניינים לרכוש לעצמם. ועדה מיוחדת מטעם העירייה

³⁹ Altman and Arad, eds., Neizvestnaya Chernaya Kniga, pp. 87-88

⁴⁰ ראה לדוגמה את הכרוז מה-4 בינואר 1942, בחתימתו של יושב-ראש היודנרט, ד"ר רוטפלד, ראה גוטרמן (עורכת), בבוא האימה, עמ' 201.

⁴¹ הערמאן קרוק, טאגבוך פון ווילנער געטא, יווא, ניו יורק 1961, עמ' 102-103.

תעריך את שווי הפריטים האלה ועל התושבים יהיה להכניס לקופת העירייה כסף תמורת החפצים. בהודעה צוין שתושבים שלא ידווחו על הרכוש ייענשו קשות. הרכוש שבידי התושבים המקומיים, שלא יירכש על-ידם, יוחזר לעירייה. ועדה מטעם העירייה תקבע גם את מחיריהם של פריטי הרכוש שיחזירו התושבים ושיימכרו במכירה פומבית.⁴²

לא בכל המקומות היה נוהל אחיד בקשר לבעלות על הרכוש שהשאירו היהודים בדירותיהם ובאשר לגורמים הזכאים ליהנות מהתמורה הכספית בעבורו. בקייב, כפי שהשתמע מהצו של ראש העיר, אפשר הממשל הגרמני לעירייה להשתמש לצורכיה בתמורה מהרכוש שיימכר. בבייליה-צרקוב (Cerkov) (Belaja), גם היא באוקראינה, נצטוו ראשי הערים ב-15 באוקטובר 1941 לאסוף את כל הבגדים, כלי המיטה, כלי העבודה וכו' של היהודים ולמסור אותם למפקדה הצבאית במקום.⁴³

באזורי הממשל הצבאי שבהם נרצחו יהודים השתמש הממשל בכסף ובדברי הערך שנותרו אחריהם, למימון פעולותיו במקום. הנוהל קבע שהמזומנים יישארו בידי הממשל הצבאי ואילו את חפצי הערך יעביר לבנק המרכזי של הרייך בברלין. בתמורה לדברי הערך האלה העביר הבנק המרכזי לרשות הממשל המקומי כסף במזומנים השווה לדברי הערך שנתקבלו. האופטמן פאול אייק (Paul Aik), קצין לתפקידים מיוחדים בממשל הצבאי (Feldkommandatur) של העיר אורשה שבביילורוסיה המזרחית, סיפר בעדותו במשפט:

המזומנים לא הועברו לשום מקום. הם נשארו לניהול ענייני העיר... להנהלת העיר אורשה לא היו כל אמצעים כספיים אחרים... נצטוויתי על-ידי הממשל הצבאי לשלוח את הזהב, הכסף ודברי ערך האחרים לברלין, על חשבון הנהלת העיר אורשה... הנהלת העיר יכלה לקבל את התמורה הכספית בבנק במינסק...⁴⁴

במקומות רבים, בפקודות שניתנו ליהודים להתרכז לקראת "יישובם מחדש", שבפועל היה הובלה לבורות הירי, נאמר להם לקחת עמם את כל הכסף ודברי הערך שברשותם, היות שיזדקקו להם במקומות החדשים שאליהם הם מועברים. בעיר רוסטוב (Rostov), נאמר בהודעה ליהודים: "מוצע ליהודים לקחת עמם את דברי הערך שלהם וכסף מזומן". יהודי פיאודוסיה (Feodosia) שבקרים נצטוו לחזור ממקום הריכוז לבתיהם, כדי להביא עמם את דברי הערך שהסתירו בדירותיהם. מצב דומה היה גם במקומות אחרים.⁴⁵ במקומות הריכוז, בטרם הובלו היהודים לבורות הירי, כשעדיין לא ידעו מה מצפה להם, הם נצטוו למסור את כל

⁴² נוסח ההודעה של ראש העיר קייב ראה איו"ש, M-52/205.

⁴³ נוסח הפקודה ראה איו"ש, M-52/198.

⁴⁴ Sudebnyi Process po delu o Zlodeyaniach, pp.155-156

⁴⁵ Lev Ginzburg, Bezdna (Moscow: Sovetskii Pisatel, 1967), pp. 65-66; השמדת יהודי גייסין (Gaisin) באזור ויניצה, איו"ש, M-33/76, שם, M-33-78, שם, M-33/224.

הכסף ודברי הערך מתוך איום שמי שלא יעשה זאת יירה במקום ולא יובל למקום "יישובם מחדש". אברהם שמויש ממורובאניה - קורילובצי (Murovanyie-Kurilovtsy) שמדרום-מערב לוויניצה שבאוקראינה, סיפר בעדותו:

בכיר שבה רוכזו היהודים... אנשי ס"ס פתחו שקים וציוו לנו לזרוק לתוכם את כל דברי הערך שאצלנו לטובת הצבא הגרמני. אנשים הורידו טבעות, עגילים, צמידים וזרקו לתוך השקים. אנשי הס"ס הזהירו שאם יימצאו אצל מישהו דברי ערך, האנשים יירו. כאשר מסירת דברי הערך הסתיימה, הם תפסו את איציק פרישקולניק, ציוו עליו להתפשט עירום, ערכו עליו חיפוש, מיששו את בגדיו ואחר כך הרשו לו להתלבש. הם הודיעו שחיפוש דומה יעשה לכולם. אנשים החלו לזרוק לתוך השקים כל מה שנותר אצלם. לאחר מכן הודיע אחד מאנשי הס"ס: "נראה לי שמסרתם הכול עבור הצבא הגרמני". השקים נקשרו והועלו על כלי רכב.⁴⁶

שיטות דומות של שוד כסף ודברי ערך נקטו גורמי הממשל הגרמני גם בברדיצ'ב ובמרבית אקציות ההשמדה.⁴⁷

חלק מהכסף ומהרכוש שנלקח מהיהודים במהלך אקציות ההשמדה לא הגיע לידי גורמי הממשל האזרחי או הצבאי, אלא נשאר בידי האיינזגרופן, שביצעו את הרצח. את הכסף ואת דברי הערך הם העבירו בדרך כלל ל-RSHA (Reichssicherheitshauptamt) – המשרד הראשי לביטחון (הרייך) בברלין. במקרים מסוימים, בעיקר בתקופה הראשונה של הכיבוש, העבירו האיינזגרופן כסף ודברי ערך "למשרד הראשי לשלל [מלחמתי] של הרייך" (Reichshauptkasse Beutestelle). יחידות צבא שנטלו חלק באקציות השמדה ובשוד רכוש יהודי, וכן אנשי ממשל צבאי שהגיעו לידיהם כספים ודברי ערך של יהודים שנרצחו, העבירו גם הם חלק מזה "למשרד הראשי לשלל [מלחמתי] של הרייך".⁴⁸ בדוחות של האיינזגרופן הייתה התייחסות לא רק לרצח יהודים אלא גם לכספים ולרכוש יהודי שהם שדדו. בדוח של האיינזגרופן מ-13 ביולי 1941, בהתייחס לרצח יהודים בוויילנה, נאמר: "...כ-500 יהודים מחוסלים יום-יום. כ-460,000 רובלים וכן דברי ערך רבים השייכים ליהודים שנעשה בהם 'טיפול מיוחד' (Sonderbehandlung), הוחרמו בתור רכוש של אויבי הרייך".⁴⁹ בדוח האיינזגרופן מ-26 באוקטובר 1941 נאמר שיחידת זונדרקומנדו b 7 נטלה 46,600 רובלים שהיו בידי יהודים אחדים שחוסלו בידיה. במשך כל תקופת פעילותה של יחידת

⁴⁶ עדותו של אברהם שמויש, ראה איז"ש, 03/7064.

⁴⁷ איז"ש, M-33/114, 03/3133, עמ' 14.

⁴⁸ Martin Dean, "Research Note. Jewish Property Seized in the Occupied Soviet Union in 1941 and 1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle," Holocaust and Genocide Studies, Vol. 14, No.1, Spring 2000, pp. 83-101. במאמר מובאים דוחות המפרטים את הכספים ואת דבריה ערך שהתקבלו ב"משרד הקופה הראשית של הרייך לשלל".

⁴⁹ Ytzhak Arad, Shmuel Krakowski and Shmuel Spector, eds., The Einsatzgruppen Reports (New York: Holocaust Library, 1989), pp. 22-23

איינזצקומנדו 8 בשטחים הכבושים של ברית-המועצות היא החרמה 2,019,521 רובלים. דוחות אחרים דווחו על החרמות בשווי של עשרות אלפים ואף מאות אלפי רובלים.⁵⁰ החפצים שהשאירו אחריהם הקרבנות במקומות הרצח, ולפעמים גם בדירותיהם, הועברו בידי האינזצגרופן ככלל לחלוקה בין פולקסדויטשה, שחיו בשטחי ברית-המועצות.⁵¹ האחריות בעניין הפולקסדויטשה הייתה בידיהם של הימלר ושל אגף במפקדת הס"ס - Vommi- (Mittelstelle) (Volksdeutsche), שהיה מופקד על הטיפול בהם בארצות אירופה הכבושות. בדוח מ-4 באוקטובר 1941 התייחסו לעוני שבקרב הפולקסדויטשה שהתגוררו באוקראינה, באזור שבין הנהרות הדנייסטר והבוג (טרנסניסטריה). בדוח צוין שאיינזצגרופה D שפעלה שם העבירה לרשותם דירות ורהיטים של יהודים וכן מיטות ילדים וחפצים חיוניים אחרים.⁵² גם בדוח האינזצגרופן מ-7 באוקטובר 1941 שהתייחס לרצח 33,771 יהודים בקייב ולרצח 3,145 יהודים בז'יטומיר דווח על כך.⁵³

בדוח אינזצגרופן מ-16 בינואר 1942 נאמר שאחרי רצח 1,538 יהודים בפולטוה (Poltava) בידי זונדרקומנדו 4a, הועברו בגדיהם לראש העיר, וזה חילק אותם בעדיפות ראשונה בין פולקסדויטשה.⁵⁴ התייחסות דומה מופיע גם בדוח של מיפקדת העיר ניקולייב האורטקומנדטורה מס' 1/853, מסוף ספטמבר 1941. בדוח נאמר שבגדי היהודים שפוננו (הכוונה לנרצחים) חולקו בידי הסיפ"ו לפולקסדויטשה הנצרכים וגם לאוקראינים. ראש העיר נצטווה להחרים את דירות היהודים, למסור מקצת מן המיטלטלין ליחידות הצבא ואת הדירות - לפולקסדויטשה חסרי דיור.⁵⁵

הכסף ודברי הערך שנלקחו בידי האינזצגרופן בעת גירוש היהודים לגטאות ובמהלך האקציות, ודווח עליהם בדוחות שהועברו לברלין, היו רק חלק ממה שהניחו אחריהם למעשה הקרבנות. חלק גדול מן הכסף ומדברי הערך האלה נשאר בידיהם של אנשי האינזצגרופן, בידי אנשי משטרה גרמנים ובידי אנשי המשטרה המקומיים. ליאוניד לאנגמן מהעיירה פיקוב (Pikov) שבאזור ויניצה (Vinnitsa) סיפר בעדותו:

השוטרים האוקראינים היו נכנסים כמעט כל יום לאחד מבתי היהודים, שודדים מכול הבא ליד, ומהחפצים ששדדו פתחו חנות. הם מכרו דברים אלה, כמעט חינם, לאוקראינים

⁵⁰ דוח האינזצגרופן, שם, דוח מס' 125, עמ' 208. וכן שם, דוח מס' 133, עמ' 235.

⁵¹ הפולקסדויטשה הגיעו לרוסיה במחצית השנייה של המאה ה-18, בתקופת שלטונה של יקטרינה הגדולה. הם יושבו בשטחים מיעוטי אוכלוסייה באזורי הוולגה ובאוקראינה הדרומית, במחוזות ניקולייב (Nikolajev), זפורוז'יה (Zaporozhe) ודנייפרופטרובסק (Dnjepropetrovsk). מספרם של הפולקסדויטשה באזורי אוקראינה ערב מלחמת העולם השנייה היה כ-400,000.

⁵² Arad, et al., eds., Einsatzgruppen Reports, report 103, p. 169.

⁵³ שם, דוח מס' 106, עמ' 174.

⁵⁴ שם, דוח מס' 156, עמ' 281.

⁵⁵ מסמכי נירנברג, NOKW-1729.

ומהכספים היו קונים משקאות. ייתכן שחלק מהחפצים שלחו להנהגת שלטונות הנפה בקאלינובקה (Kalinovka), אך את חלק הארי מהמכירה הוציאו לשתיה. שוטרים אוקראינים אלה נראו לעתים רחוקות לא שתויים ובמצב זה הם ביצעו את תפקידם, שדדו והיכו...⁵⁶

בחארקוב, בעת הובלת היהודים להשמדה, דרשו מהם השוטרים את דברי הערך שעמם, שברו וכרתו אצבעות כדי להוריד טבעות זהב, ועקרו כתרי זהב משיניהם של אנשים חיים כדי לקחתם לעצמם. שוד וגנבת דברי ערך של קרבנות יהודים היו גם נחלתם של מפקדים בכירים. ועדה מטעם "לשכת הרייך לביקורת חשבונאות" (Reichrechnungshof) מצאה במפקדתו של ס"ס האופטשטורמפירר הנס קריגר (Hans Krüger), מפקד הסיפ"ו והס"ד (Sicherheitspolizei, Sipo; Sicherheitsdienst, SD) במחוז סטניסלבוב (Stanisławów), כיום איזוואנו-פראנקובסק (Ivano-Frankovsk), כסף ודברי ערך שנועדו להתחלק בין קריגר לאחדים מאנשיו. בדוח של הוועדה נאמר:

מקרה מדהים במיוחד אירע בשלוחת סטניסלבוב בגליציה. כספים ותכשיטים מוחרמים עוכבו בכמויות גדולות. פקידים מוסמכים של הלשכה לביקורת מצאו בשעת בדיקה בחדרים של פקיד המינהלה, מזכיר המשטרה, בארגזים ובמכלים שונים, בשולחנות הכתיבה וכו', כמויות גדולות של מזומנים, כולל מטבעות זהב ומגוון של מטבע זר - בין היתר 6,000 דולר - וכן תיבות מלאות תכשיטים יקרי ערך, שלא הוחרמו כחוק ולא נרשמו. בפריטים בודדים נמצא פתק שממנו היה אפשר ללמוד מה מקור הרכוש, אך לרוב פרטי הרכוש לא היה כל מסמך ולא היה אפשר לקבוע מה היה גודלו בתחילה. הלשכה לביקורת נאלצה להסתפק בקביעה מדויקת של מה שנמצא, כדי למנוע העלמה נוספת של רכוש. הכסף המזומן בלבד הסתכם ב-584,195 זלוטי. יש להוסיף לכך את התכשיטים, שאת ערכם המדויק אי-אפשר לקבוע, אולם מדובר כאן בכמה מאות אלפי מארקים.⁵⁷

הצבא, שבגזרת אחריותו פעלו האיינזצגרופן, גם הוא רצה ליהנות מדברי הערך של היהודים שנרצחו. גנרל אוטו ולר (Wöhler) ראש המטה של הארמייה ה-11 שפעלה בקרים, פנה בשאלה לאיינזצגרופה D, שפעלה בגזרת הארמייה ובכפוף לה, באשר לגורל שעוניהם של יהודים שנרצחו. במכתב למפקד הארמייה ה-11 מ-12 בפברואר 1942, השיב אוטו אולנדורף (Otto Ohlendorf), מפקד איינזצגרופה D:

⁵⁶ איו"ש, 03/7201, עמ' 23.

⁵⁷ דיטר פוהל, "הנס קריגר ורצח היהודים במרחב סטניסלבוב", יד ושם - קובץ מחקרים כ"ו (1998), עמ' 196-195.

השעונים שהוחרמו במהלך האקציות נגד היהודים... אלה שהם בעלי ערך (שעוני זהב וכסף) הועברו בהתאם לפקודה, לאוצר בברלין. השעונים האחרים, ששוויים מועט, ניתנו לאנשי הכוחות המזוינים (קצינים וחיילים) ולאנשי איינזצגרופה D, בעבור מחיר סמלי או כמתנה, תלוי בכל מקרה ומקרה.

הכספים שנתפסו באקציות נגד היהודים נרשמו והועברו בהתאם לפקודה, לקרדיט בנק של הרייך, פרט לסכום קטן שזקוקים לו למטרות רשמיות (משכורות וכו').⁵⁸

תשובה זו לא סיפקה את מפקדת הארמייה ה-11. בשיחת טלפון נדרש אולנדורף להעביר את השעונים שברשותו. במכתב שנשלח גם הוא ב-12 בפברואר 1942, בחתימת אולנדורף, לארמייה ה-11, נכתב:

בהודעה טלפונית ממפקד העיר סימפרופול [Simferopol] נאמר לי שהמפקד העליון [של הארמייה] דורש את השעונים מהאקציות נגד היהודים, שעדיין נמצאים בידינו, לצורכי שימוש רשמי. לפיכך אני מעביר לצבא 120 שעונים שתוקנו בינתיים. שעונים נוספים - חמישים במספר - עדיין נמצאים בתיקון, חלק מהם ניתנים לתיקון... הודיעו לי בבקשה אם הצבא נזקק עוד לשאר השעונים.⁵⁹

בתשובה לשאלה אם הצבא נזקק לשאר השעונים נרשם על המסמך בכתב יד "כן". השלטונות הגרמניים חילקו פריטי רכוש יהודי גם לאנשים ששיתפו עמם פעולה במלחמה בפרטיזנים סובייטים, ובייחוד למי שנפגעו כתוצאה מכך. במסמך גרמני מ-12 בנובמבר 1943 נאמר שבין האזרחים שסבלו מהפרטיזנים ופנו לקבל סיוע היה גם נ' טאראסיוק (Tarasiuk), שקיבל מהרכוש היהודי שני חלוקים, שני מעילי נשים וכו', סך הכול 26 פריטי לבוש.⁶⁰

נושא מיוחד שהיה נתון לטיפולם של השלטונות היו רבבות הדירות שהתפנו לאחר שתושביהן היהודים גורשו ונרצחו והרכוש שנותר בהן. אלפי דירות נתפסו בידי תושבים מקומיים לאחר ששכניהם היהודים ברחו או התפנו עוד לפני שהגרמנים כבשו את המקום. יהודים שניסו לברוח ללא הצלחה חזרו לדירותיהם ומצאו אותן פרוצות לאחר שחפציהם נשדדו. במקרים רבים התגוררו בהן תושבים מקומיים ולא נתנו לחוזרים להיכנס אליהן.⁶¹ כמה מהדירות נתפסו לצורכי מגוריהם של אנשי הרשויות הגרמניות שהתמקמו בערים

⁵⁸ מסמכי נירנברג, NOKW-631.

⁵⁹ שם, NOKW-3238.

⁶⁰ Chernoglazova, Tragedia Yevreiev Belorusii, p. 76

⁶¹ Daniel Romanovsky, "Sovetskie Yevrei pod natsiskoi okkupatsiei," Almanach Yevreiskoi Kultury (Moscow, Jerusalem, 1990), pp. 307-308

השונות, בעבור אנשי צבא, מקצתן נתפסו בידי אנשי המשטרה ואנשי הממשל המקומיים והמקורבים אליהם ואחרות - בידי תושבים מקומיים. במקומות שבהם הוקמו זמנית גטאות נאלצו התושבים שהתגוררו בשכונות שבהן הוקם הגטו להתפנות. בתמורה לדירותיהם קיבלו דירות של יהודים. את פרשת הדירות של יהודים ואת הרצון לקבל או לתפוס דירה כזו יש לראות גם על רקע הרס מבני המגורים במקומות רבים בהפצצות ובקרבות. כתוצאה מכך נשאר לא מעט תושבים בלא מגורים, ודירותיהם של היהודים שימשו להם תחליף טוב. היו גם תושבים שרצו לשפר את מגוריהם ולקבל דירות גדולות יותר. אזרחית בשם זינידה גרוניביץ' (Grunievitch) בעיר ביאלה-צרקוב באוקראינה פנתה במכתב למחלקת הדיור של העירייה, שבו היא מציינת שהיא ובני משפחתה גרים בחדר אחד והיא מבקשת לקבל את דירתה של משפחה יהודית בשם פיאטיגורסקי שהתגוררה באותו בניין, ובה שני חדרים ומטבח.⁶² המכתב נושא את התאריך 2 בספטמבר 1941, כשבועיים אחרי שיהודי העיר נרצחו, ביניהם בוודאי משפחת פיאטיגורסקי. תלמידה בקונסרבטוריום למוזיקה בקייב, סובה טימובנה (Timovna) (Sova), פנתה למנהל מחלקת התעמולה בעירייה בבקשה לקבל פסנתר שנשאר בדירה סמוכה שבה התגוררו יהודים ש"פונו", כדי שתוכל להמשיך ולנגן.⁶³ יעקב גנין, מהעיריה בשנקוביץ' (Beshenkovich) שממערב לוויטבסק (Vitebsk) בביילורוסיה המזרחית, סיפר בעדותו:

בהדרגה החלו לקחת מהיהודים את הדירות. ככלל לקחו אותן השוטרים לעצמם. היה אצלנו מורה לחשבון, איוון מיכילוביץ' איוויצקי (אותי הוא לימד), הוא נהיה מפקד המשטרה. הוא לקח לעצמו בית יהודי, ונוסף על כך, גם את הפרה. שוטרים אחרים גם הם לקחו בתים והתגוררו בהם... אנו התגוררנו בבית אחד, יחד עם משפחת גורביץ', אך הבית מצא חן בעיני אחד השוטרים וכולנו נאלצנו לעבור.⁶⁴

בקרב האוכלוסייה המקומית היו שהתעשרו מהרכוש היהודי ששדדו. הזמן המתאים למעשי שוד אלה היה באותם הימים שהיהודים גורשו לגטאות או הובלו לבורות הירי. באותם ימים היו אנשי המשטרה עסוקים בביצוע הגירוש או אקציית ההשמדה והדירות על תכולתן היו הפקר. במאמר על הנעשה בברדיצ'ב (Berdichev) שבאוקראינה בזמן אקציית ההשמדה שם, בימים 14-15 בספטמבר 1941, נכתב:

⁶² איו"ש, M-52/200, המקור נמצא ב-2225-1-639, Kievskiy Oblastnoy Gosudarstvennyy Arkhiv.

⁶³ איו"ש, M-52/213, המקור נמצא שם, P-2412-2-23.

⁶⁴ איו"ש, 03/4676; עדות דומה של לקיחת בית בידי שוטר וגירוש היהודים מתוכו ראה איו"ש, 03/4677.

בטבח השתתפו גם חלאת אדם, אנשי העולם התחתון ששאפו לזכות ברווחים חומריים מהאסון הנורא, רודפי בצע שמטרתם הייתה להתעשר על חשבון הקרבנות החפים מפשע. שוטרים ובני משפחותיהם ואהובותיהן של חיילים גרמנים עטו על הדירות שהתרוקנו ושדדו את תכולתן. לעיני המתים-החיים הם סחבו שמלות, כרים, כסתות, וכמה מהם אף עברו את המחסום והסירו מטפחות וחולצות צמר סרוגות מעל הנשים והנערות הממתינות למוות.⁶⁵

אירועים דומים לאלה שבברדיצ'ב התרחשו ברובן המכריע של הערים והעיירות בשטחים הכבושים של ברית-המועצות. ברדיצ'ב לא הייתה יוצאת דופן. כך נכתב בדוח פעילות של דיוויזיית ביטחון 454, שפעלה במרכז אוקראינה, לחודש נובמבר 1941, בסעיף המתייחס לאוכלוסייה המקומית: "המקומיים התעשרו בדרך לא חוקית מרכוש יהודי ללא בעלים, ובזכות רווחי הרכוש שמכרו, או סחר חליפין במצרכי מזון, הם יכולים להתקיים גם ללא עבודה".⁶⁶ אנשי הממשל המקומי והשוטרים המקומיים היו המתעשרים העיקריים מקרב האוכלוסייה. דבר זה עורר קנאה וריב בינם ובין עצמם. קבוצת משתפי פעולה עם הגרמנים, חברי אגודת "פרטיזנים" ליטאים בעיירה איגנלינה (Ignalina) במזרח ליטא, פנו ב-22 בינואר 1942 במכתב תלונה לגרמני "הממונה האזורי על המשק" (Kreislandwirtschaftsführer) בנפת סווינצ'יאן (Svencionys), יוזף בק (Josef Beck), בזו הלשון:

המשטרה באיגנלינה וראש העירייה הקודם של איגנלינה טיונליס (Tijunelis), וכמו כן ראש העירייה הנוכחי, אלברטאס אוליונאס (Albertas Olejunas), נטלו לעצמם הרבה חפצי יהודים. אנשי המשטרה ושני ראשי העירייה הסתירו דברים אלה אצל קרוביהם וידידיהם בכפרים... אנו יודעים שבידי המשטרה 220 טבעות זהב, 55 שעוני זהב, 35 ספות טובות, 45 ארונות, 180 מיטות כולל מזרנים, 45 פרות, כ-50 פרות, 250 עורות מעובדים. נוסף על כך יש הרבה חפצים ממוינים שכוללים בגדים, נעליים וכו'. רק עשירית מהרכוש היהודי נמכר לתושבים בזמן חיסולם [של היהודים]. לדוגמה זהב, עורות ודברי ערך אחרים כלל לא הוצאו למכירה וגם לא נמסרו לצבא הגרמני. אנו, הפרטיזנים מאיגנלינה, אסירי תודה לצבא הגרמני ששחרר אותנו.⁶⁷

באיגנלינה התגוררו כ-150 משפחות יהודיות והן נרצחו עם כל יהודי נפת סווינצ'יאן ב-7-8 באוקטובר 1941. הרכוש המוזכר במכתב הנ"ל היה שייך להם. במאות רבות של מקומות יישוב קטנים, באזורי ברית-המועצות הכבושים, שבהם לא היו גורמי שלטון גרמניים, היה

⁶⁵ גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 40.

⁶⁶ מסמכי נירנברג, NOKW-2926.

⁶⁷ Lietuvos tsr Centrinis Valstybinis Archyvas, R-613-1-62, p. 211

גורלו של חלק גדול מהרכוש היהודי כמו באיגלינה - גורמים מקומיים השתלטו עליו. אנשי ממשל אזרחי ואנשי ממשל צבאי גרמני שהתמקמו בערים פעלו למנוע את השתלטות התושבים על דירות של יהודים. מטרתם הייתה למכור אותן. הגביטסקומיסרים או המושלים הצבאיים מינו באמצעות הממשל המקומי ועדות שהעריכו את שווי הדירות ובתייהם של היהודים. ועדות אלה העבירו דוח לראשי הערים, אלה אישרו את המלצות הוועדה ועל בסיס זה נמכרו הדירות. בדוח שהוגש לראש העיר של מוגילב (Mogilev), בביילורוסיה המזרחית, נכתב:

התאריך 20-21 בנובמבר 1941. ועדה בהרכב של מהנדס העיר מ' גרומאקוב (Gromakov), מנהל מחלקת הדיור מארטינוב (Martinov) ונציג מחלקת הכספים י' שמבלב (Shembelev), בהתאם להוראת ראש העיר פליצקין (Felitskin), העריכה את שווי הבתים שהיו קודם בבעלות יהודים, ועל יסוד פקודת הממשל הצבאי הם הועמדו למכירה לתושבים הרוסים של העיר מוגילב. בבדיקה במקום קבענו זאת...⁶⁸

בהמשך הדוח מופיעה טבלה שבה צוינו שם התושב המקומי שהודיע על הדירה והיה מעוניין לרכשה, הכתובת של הדירה, שמו של היהודי שהיה בעל הדירה, מצב הדירה והערכת שווייה. מחירי הדירות, בשני דוחות שהגישה הוועדה הזאת בסוף נובמבר 1941, היו בין 2,500 ל-18,000 רובלים, בהתאם למצבן. לפי רשימות חלקיות שברשותנו נמכרו בחודשים פברואר-אפריל 1942 במוגילב בלבד יותר מ-300 בתים של יהודים לתושבים מקומיים. הממשל הצבאי אישר את מכירתן של הדירות.⁶⁹ בעיתון אוקראינה החדשה (Nova Ukraina), שהופיע בזמן הכיבוש הגרמני בחארקוב, נכתב שבדצמבר 1941 קיבלו 1,700 משפחות אוקראיניות דירות חדשות.⁷⁰ היו אלה דירות של יהודים. באודסה, שהייתה תחת שלטון רומני ישיר, הוציא ב-13 בינואר 1942 ראש העירייה הרמן פינטיה (Herman Pintia) צו שאסר על כניסת תושבים מקומיים לדירות הריקות של היהודים.⁷¹ כוננת ראש העיר הייתה לשמר את הדירות האלה לאנשי הממשל הרומני ולאוכלוסייה הרומנית שתתיישב בעיר, למכור כמה מהדירות וליהנות מהכנסות המכירה.

מאבק בין הרשויות הגרמניות על הרכוש היהודי

במקביל לפעולות שעשה הממשל הגרמני כדי לקבל לידיה את הרכוש היהודי שבידי האוכלוסייה המקומית או את התמורה בעבורו, התנהל מאבק בין הרשויות הגרמניות עצמן,

⁶⁸ Mogilevski Oblastnyi Arkhive, Fond 418, Opis 1, Delo 1; USHMMA, RG-53006-M, Reel 5

⁶⁹ שם.

⁷⁰ Yuri Liakhovitski, Zeltaia Kniga (Kharkov: Bensiakh, 1994), p. 13

⁷¹ פקודה מהממשל הרומני, אי"ש, M-52/242.

בעיקר בין הממשל האזרחי ובין הצבא וגורמי סיפ"ו והס"ד, על הרכוש היהודי שהחזיקו גורמים אלה. ביטוי למאבק זה ניתן במסמך של הגביטסקומיסר של וולמר (Wolmer - בלטווית Valmiera), שבצפון-מזרח לטווייה. בדוח שלו על אירועי חודש אוקטובר 1941, נכתב:

החרמנו את רכושם של היהודים שחוסלו זה עתה ושל היהודים שחוסלו קודם. תוך כדי כך היו לנו קשיים מיוחדים בהחזרת ההחרמות המקיפות שביצעו הצבא ומשטרת הביטחון. הצבא מסרב להחזיר את פריטי הרכוש, בעיקר רהיטים וחפצים שבמגורי הקצינים. הוצאתי הוראה, על סמך הצו של הרייכסקומיסר [לוהזה], לבצע את ההחרמות. בכל מקרה תתבצע מסירת החפצים עם יציאתן של היחידות הצבאיות... לדעתה של הסיפ"ו הדברים שהחרמנו שייכים להם. עד כה העבירו לחשבונם רכוש יהודי בהיקף גדול... עליי לציין שהתנהגותה של הסיפ"ו כפי שהיא עכשיו היא בלתי נסבלת.⁷²

ברשות גורמי הס"ס בשטחים הכבושים היו מחסנים שבהם הונח הרכוש היהודי שנשדד או הושאר בידי הקרבנות. כך העיד איש הס"ס ריכארד דאנלר (Dannler), ששירת בריגה, במפקדתו של ה-HSSPF (Höhere SS-und Polizeiführer) - המפקד העליון של הס"ס והמשטרה), פרידריך יקלן (Jeckeln) (Friedrich):

תפקידי הרשמיים הביאו אותי לעתים קרובות לעמוד בקשר עם שטורמבנפירר ניראת (Neurath), האיש שהיה אחראי לנהל את כל מה שקשור לבגדים ולחפצים אחרים שנשארו אחרי ההוצאות להורג. במחסן גדול שבריגה ראיתי ערמות ענקיות של בגדים, חלקם ספוגים בדם. להערכתי היו אלה בגדיהם של 30,000 איש לפחות... במשרדי יחידת תובלה מס' 9, שהיו ממוקמים בבניין שבו הייתה המפקדה של המפקד הבכיר של הס"ס והמשטרה, ראיתי ארגזים ובהם כסף, זהב ויהלומים. שטרות כסף, שטרות בנקאיים, מוינו בחבילות והועברו ל"בנק הגרמני למסחר" (Deutsche Handelsbank) בריגה. היו שם כמויות גדולות של יהלומים, תכשיטים, שעוני זהב, ואת הטובים ביותר בחר יקלן לעצמו. לעתים, כשהבאתי דואר ליקלן, ראיתי על שולחנו דברי ערך יקרים.⁷³

הוויכוח על השאלה למי הסמכות על הרכוש היהודי שהוחרם או נשאר אחרי שבעליו נרצחו ולמי מהרשויות הגרמניות שפעלו בשטחי הממשל האזרחי הוא שייך הגיע לברלין. בשיחות

⁷² USHMMA, R-69-Ia-18
⁷³ מסמכי נירנברג, NO-5124.

בין רוזנברג להימלר הוכרע הוויכוח לטובת הממשל האזרחי. בפקודה שהוציא הימלר ב-3 במרס 1942 לכל ה-HSSPF בשטחים הכבושים של ברית-המועצות, נאמר:

זהב, כסף ודברי ערך אחרים שהוחרמו בעת חיפושים בבתיים או בזמן פינוי היהודים, יירשמו בנוכחות שני בעלי תפקידים וירוכזו אצל ה-KdS, Kommandatur der Sicherheitspolizei (und des SD - מפקד הסיפ"ו והס"ד) ויימצאו בפיקוחו. החפצים שהוחרמו יועברו אחת לחודש למחלקת הכספים של הרייכסקומיסריאט הנוגע בדבר תמורת קבלה שתיתן להם. אני אוסר להחזיק אפילו סכומים קטנים. אם ברצונם של ה-KdS או ה-Ordnungspolizei KdO (Kommandatur des), מפקד המשטרה) להשאיר אצלם לשימוש סכום כסף שהוחרם, אני מסכים שבמקרים יוצאים מן הכלל הם יפנו לרייכסקומיסר ובהסכמתו ישאירו זאת אצלם. יש לאשר את ההסכמה בכתב.⁷⁴

שני המשפטים האחרונים בפקודתו של הימלר נתנו בפועל אפשרות לגורמי הס"ס בשטח לנהל משא ומתן ולהתמקח, כדי להשאיר אצלם חלק מהכסף ומדברי הערך שהוחרמו. בפועל לא התבצעה פקודתו של הימלר במלואה, חילוקי הדעות והוויכוחים נמשכו, בעיקר בין הסיפ"ו לס"ד, שראו את עצמם אחראים לכל ענייני היהודים, ובין גורמי הממשל האזרחי. מפקד האגף האסטוני של הסיפ"ו אין-ארווין מרא (Ain-Ervin Mere) הודיע לגנרלקומיסר של אסטוניה קרל ליצמן (Karl Litzmann), ב-15 ביוני 1942, שהוא שלח לברלין את מטבעות הזהב והכסף שהוחרמו אצל היהודים והקומוניסטים ושדברי הערך שעדיין ברשותו יישלחו גם הם לאותה כתובת בברלין.⁷⁵ מרא פעל בעניין זה בהתאם להנחיות הממונים עליו בסיפ"ו. ב-26 בנובמבר 1942 הורה ה-RSHA שכל הרכוש היהודי שבידי גורמי הסיפ"ו והס"ד יועבר לרשות מחלקות הכספים של הרייכסקומיסריאטים הנוגעים בדבר (אוסטלנד ואוקראינה), פרט למתכות יקרות (זהב וכסף), אבני חן יקרות (יהלומים וכו') ומטבע חוץ. כל אלה יועברו ל-WVHA (Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt - המשרד הראשי של הס"ס למשק ולמינהל). ביצוע הפקודה להעברת כספי המזומנים השתהה חודשים. רק ב-1 במאי 1943 דיווח מפקד ה-KdS באוסטלנד ללוהזה על העברת כספים אליו:

הכספים שהחרימו גורמי גורמי משטרת הביטחון והס"ד באוסטלנד, מועברים עתה באופן שוטף לגנרלקומיסרים. חוץ מזה מועברים מקופת המשרד הראשי לביטחון הרייך סכומי כסף

⁷⁴ USHMMA, R-70-5-34, Reel 5; הילברג כותב על פגישה בין רוזנברג להימלר שהתקיימה עוד ב-15 בנובמבר 1941, ובה דנו גם בנושא רכוש היהודים ובתלונותיהם של לוהזה ושל קובה (Wilhelm Kube) נגד אנשי ס"ס שנוטלים לעצמם רכוש זה, ראה Hilberg, Destruction, pp. 363-364.
⁷⁵ V.Y. Leede, A.T. Matsulevich and B.L. Tamm, eds., Nemetsko-Fashistskaya Okkupatsya v. Estonii (Tallinn: Institut Istorii Partii, Tsentralnyi Gosudarstvennyi Archiv, 1963), p. 105

שהוחרמו בשנים 1941 ו-1942... הכספים המוחרמים שהוזכרו במכתב מ-19 במרס 1943, בערך צפוי של 1 מיליון רייכסמרק, כבר הועברו בידי הסיפ"ו והס"ד בלטוויה. באשר להעברתם של 1.8 מיליון רייכסמרק מרכוש יהודי מוחרם, הוראה להפקדתם בבנק ניתנה ב-22 באפריל 1943. סכום זה היה אמור בינתיים להתקבל אצל הרייכסקומויסר בריגה.⁷⁶

הממשל האזרחי מחה על כך שגורמי הס"ס נוטלים לעצמם את דברי הערך ואת מטבע החוץ. רק כעבור 11 חודשים, אחרי פקודתו מ-26 בנובמבר 1942, הורה ה-RSHA להעביר גם את הפריטים האלה לממשל האזרחי. כך כתב מפקד הסיפ"ו והס"ד באוסטלנד, במכתבו אל לוחזה מ-23 באוקטובר 1943: "בהסכמה עם ה-WVHA הוכנס שינוי בפקודה מ-26 בנובמבר 1942, וההוראה היא שבעתיד גם מתכות יקרות, אבני חן ומטבע חוץ, ללא הבדל המקור שם הוחרמו, יועברו למחלקות הכספים של הרייכסקומויסרים הנוגעים בדבר, פרט למקרים שיצריכו המשך חקירה".⁷⁷

להסכמה זו של הסיפ"ו לא הייתה משמעות רבה. היא לא התייחסה לעבר אלא לעתיד. היא ניתנה אחרי שהגטאות על יושביהם כבר חוסלו ויהודים מעטים נותרו במחנות העבודה ובמחנות הריכוז. במציאות שבה כל דברי הערך ומטבע החוץ כמעט של הקרבנות היהודים כבר היו בידי גורמי הס"ס בברלין בלי שהתחייבו להחזירם לידי הממשל האזרחי.

מקור שממנו אפשר ללמוד ולקבל מושג על ערכו של הרכוש היהודי שנשדד הוא דוח של ס"ס גרופנפירר פריץ קצמן (Fritz Katzmann), מפקד הס"ס והמשטרה במחוז גליציה, מ-30 ביוני 1943. דוח זה תיאר את תהליך ביצוע "הפתרון הסופי" בגליציה המזרחית והתייחס בפירוט נרחב לרכוש יהודי שנלקח והועבר למטה "מבצע ריינהארד". הדוח מפרט פריטי זהב שונים במשקל כולל של 206,586 קילוגרמים (206 ק"ג ועוד 586 גרם) שהועברו. המשקל הכולל של חפצי כסף שונים היה יותר מ-5,400 קילוגרמים. בשטרות כסף ומטבע חוץ הופיעו 29 סוגי כסף (דולרים, לירות שטרלינג, זלוטי, רובלים וכו'), בהם 261,589,75 דולרים. בדוח צוין גם ש-35 קרונות עם פרוות הועברו במסגרת "אקציית הפרוות", בדצמבר 1941.⁷⁸ הדוח הזה התייחס רק למה שהועבר למטה "מבצע ריינהארד". לא נכלל בו הרכוש שנשאר בכיסיהם של גורמי הממשל המקומי ובידי האוכלוסייה המקומית, ואפשר שהיה רב יותר ממה שהועבר.

סיכום

⁷⁶ USHMMA, R-70-5-34, Reel 5

⁷⁷ ש.מ.

⁷⁸ מסמכי נירנברג, L-18.

שוד הרכוש היהודי בשטחי ברית-המועצות הכבושים ומאבקים על חלוקתו בין הגורמים השונים, החלו עם נסיגת הצבא הסובייטי והכיבוש הגרמני ונמשכו כל התקופה. רבים נהנו מן הרכוש הזה ואלו הם:

א. גורמי הס"ס השונים ואחרים שעסקו ברצח היהודים: יחידות האינזצגרופן הניידות, שלוחות הסיפ"ו והס"ד, גדודי משטרת סדר, חיילי הצבא הגרמני וכו'.

ב. הממשל הגרמני הצבאי והאזרחי, מוסדות ובנקים גרמניים בברלין ובתוך הרייך, גרמנים ששירתו בזרועות השונות של הממשל הגרמני באזורי הכיבוש בברית-המועצות.

ג. שוטרים ומשתפי פעולה מקומיים וחלקים לא מבוטלים מקרב האוכלוסייה המקומית.

רכוש היהודים שימש מקור חשוב למימון פעולות הממשל הגרמני בשטחים הכבושים. הוא חילק אותו לגורמים מקומיים ששירתו אותו, כגמול על שיתוף הפעולה שלהם וכדי למשוך לצדו משתפי פעולה נוספים.

רבים מהתושבים המקומיים שקיבלו לידיהם דירות ורכוש של יהודים או השתלטו עליהם היו מעוניינים שבעליהם היהודים לא יחזרו לעולם. כמה מהם אף הפכו כתוצאה מכך לבעלי עניין בניצחון הגרמנים.

אין אפשרות לדעת במדויק, וגם לא להעריך, את ערכו הכספי של רכוש היהודים בשטחים הכבושים של ברית-המועצות, רכוש שאנשי הממשל הגרמני המקומי נטלו לעצמם לשימושם הפרטי ולצורכי מימון פעולות הממשל, כולל הקונטריבוציות של עשרות מיליוני רובלים. אין נתונים על ערכם של הכספים ודברי הערך שהעבירו אנשי הממשל השונים ואנשי הס"ס לבנקים מרכזיים ול"משרד לשלל מלחמתי של הרייך" בברלין. אין אפשרות להעריך גם את ערכו של הרכוש היהודי שנטלו לעצמם התושבים המקומיים או שקנו במעט כסף מאנשי הממשל הגרמני. עצם קיומו של מאבק בין הרשויות הגרמניות על רכוש זה, וכן כ-2.8 מיליון הרייכסמרקים (28 מיליון רובלים) שנלקחו מהיהודים והוחזרו בידי הסיפ"ו והס"ד באוסטלנד לידי הממשל האזרחי באביב 1943, סכום שבאודאי היה רק חלק קטן ושארית ממה שנלקח בפועל - מלמדים על ערכו הרב של הרכוש הזה.

הדוח של קצמן פירט רק את הרכוש שנלקח מיהודי גליציה המזרחית, אך אפשר להקיש ממנו על סדר הגודל של הרכוש שנשדד מיהודים גם באזורים האחרים. מה עוד שחלק לא מבוטל מהכסף, הזהב ודברי הערך של יהודי גליציה לא נשאר בידי קצמן אלא נלקח למחנה ההשמדה בלז'ץ, שלא היה בשליטתו של קצמן ולא נכלל בדוח שלו. באזורים האחרים של שטחי ברית-המועצות הכבושים נרצחו בדרך כלל היהודים במקום וגם רכושם נשאר שם. הרכוש הזה, הכסף ודברי הערך, המיטלטלים לסוגיהם הרבים, אלפי הבתים והדירות - ערכם הגיע למאות רבות של מיליוני רייכסמרקים ואף למיליארדים אחדים.

יד-ושם קובץ מחקרים, 29, 2001, ע"מ 85-116.

